

Vluchten of Vechten

Franck en Gerard Sonnemans
Gids bij de expositie 'Vluchten of Vechten'

Uden, 24 maart – 18 april 2012

‘Vluchten of Vechten’ is een coproductie van de gebroeders Franck en Gerard Sonnemans in samenwerking met Stichting C en Stichting ECE

De expositie en deze publicatie zijn mede mogelijk gemaakt door:

Provincie Noord-Brabant

Frank van Latum, www.theprintscollector.com
Pierre van Diepenbeek, Heemkundekring Uden
Luciën Bressers, Archief Bressers, Uden

Vormgeving: Nicole Barents

© Franck Sonnemans, 2012
© Gerard Sonnemans, 2012

Meer informatie: www.vluchten-of-vechten.nl

Vluchten of vechten

Bij dreigend gevaar reageren we allemaal instinctief: vluchten of vechten.¹ Toen België in 1914 onverwacht overrompeld werd door het Duitse leger, trad dit oerinstinct massaal in werking. Terwijl Belgische troepen hun land met de moed der wanhoop verdedigden, sloegen twee miljoen burgers op de vlucht voor de bulderende kanonnen en moordende vijanden. Voor meer dan een miljoen Belgen eindigde die vlucht in het veilige Nederland.

Nadat het front na een paar maanden tot stilstand kwam, keerden de meeste vluchtelingen terug naar huis. Maar bij honderdduizend Belgen zat de angst er zo diep in, dat ze besloten in Nederland te blijven. De vluchtelingen woonden bij particulieren of in kampen met de welluidende naam ‘vluchtoord’.

Vier jaar lang zat het front muurvast en leek er weinig te gebeuren. Toch vormde de Eerste Wereldoorlog een scharnierpunt in de geschiedenis van de mensheid. Op het gebied van de moderne oorlogsvoering werd ‘grote vooruitgang’ geboekt. Nog belangrijker was echter dat de wereld in 1918 sociaal gezien voorgoed veranderd was.

Franck en Gerard Sonnemans bouwen – elk voor zich – aan een artistiek oeuvre dat probeert grip te krijgen op de gevolgen van ingrijpende historische gebeurtenissen voor de mensheid in het algemeen en het menselijke individu in het bijzonder. Franck doet dat als beeldend kunstenaar, Gerard als schrijver van jeugdboeken.

Veel van Francks beelden en schilderijen zijn geïnspireerd door de Eerste Wereldoorlog. Met Gerards boek ‘Vluchtelingen op de vuist’ – over de Belgische asielzoekers in Vluchtoord Uden – kruiste zijn werk het pad van zijn broer.

Bij nader inzien bleken er veel raakpunten in hun visies op kunst te zitten. Dat resulteerde in de gezamenlijke expositie ‘Vluchten of Vechten’. Daarin laten ze zien hoe zowel de soldaten aan het front als de vluchtelingen in de vluchtoorden tegen wil en dank ontheemd en vervreemd raakten van de wortels van hun bestaan.

Deze gids schetst niet alleen de historische achtergronden waar Franck en Gerard Sonnemans hun werk op baseren, maar verschaft ook inzicht in hoe en waarom zij zich hierdoor laten inspireren.

¹ Dit oerinstinct is verankerd in het limbische systeem van de hersenen. Het is sterker en sneller dan al onze rationele vermogens. Bij heftige schrik springen onze hersenen direct in de vechten-of-vluchten-stand, of je nu wil of niet.

De aanloop naar de Eerste Wereldoorlog

Europa was rond 1900 het invloedrijkste en machtigste werelddeel. Engeland, Frankrijk, Duitsland, Rusland en het Habsburgse keizerrijk (Oostenrijk-Hongarije) leefden ogenschijnlijk vreedzaam naast elkaar. Die rust was echter bedrieglijk. Terwijl hun economieën groeiden, hielden de landen elkaar nauwlettend in de gaten. Voortdurend was er onenigheid over invloedssferen, handelsbelangen of gebiedsdelen binnen en buiten Europa. Hoewel deze conflicten meestal op diplomatieke wijze werden opgelost, bouwden de grootmachten hun legers steeds verder uit, met het oog op een mogelijke oorlog. Als gevolg van deze wapenwedloop was Europa begin twintigste eeuw veranderd in één gevaarlijk kruitvat.

In 1908 annexeerde Oostenrijk-Hongarije het kleine Bosnië. Rusland – dat banden had met de Balkanlanden - reageerde woedend. Tot een gewapend conflict kwam het nog niet, maar de onderlinge verhoudingen in Europa stonden op scherp. Landen zochten bondgenoten en sloten verdragen. Aan de ene kant stonden Oostenrijk-Hongarije en Duitsland (de Centralen) en aan de andere kant Rusland, Frankrijk en Engeland (de Geallieerden).

Op 28 juni 1914 vermoordde een Bosnisch-Servische nationalist in de Bosnische stad Sarajevo de Oostenrijkse troonopvolger Franz Ferdinand en zijn vrouw. De Oostenrijkers beschouwden deze aanslag als een vijandelijke daad door hun buurland Servië. Gesteund door Duitsland verklaarde Oostenrijk-Hongarije daarom op 28 juli de oorlog aan Servië. Engeland probeerde de zaak nog te sussen, maar Rusland en Frankrijk gingen over tot mobilisatie van hun legers. Dat was voor Duitsland voldoende reden voor een oorlogsverklaring aan die landen. Een catastrofe was nu onvermijdelijk.

De gevechtshandelingen begonnen op 4 augustus met de inval van Duitse troepen in België. Dat land stelde zich in het conflict – net als Nederland – neutraal op. Dat Duitsland die neutraliteit schond, had een strategische reden. De Franse hoofdmacht lag aan de Frans-Duitse grens klaar voor de strijd. De Duitse legerleiding wilde met een grote omtrekkende

In augustus 1914 trokken de soldaten enthousiast ten strijde. Beide partijen waren ervan overtuigd dat ze de oorlog binnen een paar maanden zouden winnen.

beweging door België de Fransen in de tang nemen. Dit Duitse aanvalsplan was erop gebaseerd om het Franse leger in een paar weken tijd te verslaan en vervolgens de handen vrij te krijgen voor een veldtocht tegen Rusland.

Dat leek een logische strategie. Oorlogen werden in principe altijd beslist door korte militaire campagnes. Er was geen enkele reden om aan te nemen dat dat dit keer anders zou zijn. Maar daar vergisten de strijdende partijen zich in. Ze stonden aan het begin van wat later de Eerste Wereldoorlog genoemd werd.

Het arme Belgische volk – dat ongewild in deze massale slachting werd betrokken – stond voor de keus: vluchten of vechten.

Vluchten

De Duitse aanval op België ging met veel geweld gepaard. Naast kogels en granaten hanteerden de invallers ook andere afschrikwekkende middelen: brandstichting, plundering, gijzeling en het vermoorden van onschuldigen. Vijfduizend Belgische burgers kwamen om door bruto oorlogsgeweld.

Uit wraak voor de taai weerstand van het Belgische leger werden steden als Luik, Leuven en Dinant in brand gestoken.

Alleen al de gruwelverhalen van het front waren genoeg om de bevolking de stuipen op het lijf te jagen. In een blinde angst sloegen de Belgen voor de Duitse terreur en intimidatie op de vlucht. Soms zelfs lang voordat het front in de buurt kwam.

Veel van die vluchtelingen zochten hun heil in het zwaar versterkte Antwerpen. De stad pulde uit van de mensen.

Maar ook daar bleek het niet veilig. Op 28 september startten de Duitse beschietingen op de forten rond Antwerpen. In de nacht van 7 op 8 oktober richtten de Duitse kanonnen hun vizier op de stad zelf. Dat was het sein voor de burgers en geïsoleerde militaire eenheden om de benen te nemen naar het neutrale Nederland. Een eindeloze mensenmassa stroomde de grens over, in boten, auto's, rijtuigen, kruiwagens,

In de chaos raakten talloze kinderen hun ouders kwijt. Deze kaart werd verspreid onder de vluchtelingen in de hoop de ouders op te sporen.

boerenkarren of te voet. Talloze treinen liepen station Roosendaal binnen, soms wel 64 wagons achter zich aan zeulend.

De vluchtelingen kwamen nauwelijks vooruit op de overvolle wegen. Uitgeput en hongerig sliepen ze in de berm, onder de blote hemel. Onder hen hoogzwangeren en hoogbejaarden.

Zo bereikten in twee dagen tijd 900.000 vluchtelingen Bergen op Zoom, Roosendaal, Hulst en andere plaatsen in Zeeland en Noord-Brabant.

Bijna iedereen in het grensgebied droeg zijn steentje bij. Ze hielpen de vluchtelingen aan vervoer, eten en onderdak. De Belgen vonden huisvesting bij wildvreemde mensen thuis of in scholen, kerken, pakhuisen, fabrieken, tentenkampen...

Het Nederlandse medelijden met de vluchtelingen werd extra gevoed door de verontwaardiging om de schending van de Belgische neutraliteit. In allerijl opgerichte hulporganisaties uit het hele land stuurden treinen vol kleding en voedsel naar het zuiden.

In totaal zochten een miljoen Belgen veiligheid in Nederland. Nadat de gevechten zich eind 1914 richting Frankrijk hadden verplaatst, besloten de meesten terug naar huis te keren. Anderen durfden die stap niet te zetten. Uiteindelijk zouden honderdduizend Belgische vluchtelingen de hele oorlog in Nederland blijven.

De opvang van al die asielzoekers leverde de nodige problemen op. De huizen van de meeste particulieren waren er niet op ingericht om langdurig onderdak aan vreemde gasten te bieden. Daarom richtte de overheid een aantal kampen in waar de Belgen konden overwinteren, onder andere tentenkampen bij Bergen op Zoom, de leegstaande suikerfabriek Java in Roosendaal, stationsloodsen in Baarle-Nassau en een tentenkamp bij het Zeeuwse Hontenisse. Het gebrek aan warmte en comfort, de strenge winter, tyfus en andere besmettelijke ziektes kostten er honderden vluchtelingen het leven. De hoop op een snel oorlogseinde verdampte al snel. De Nederlandse regering zag zich genoodzaakt om voor de vluchtelingen een betere opvang te organiseren. Dat zou de controle en kosten beheersbaarder maken.

Bij Nunspeet, Ede, Gouda en Uden verrezen vluchtoorden; kampen met houten barakken om te slapen, eten, werken, leren, bidden en ontspannen. Wie niet zelf voor onderdak kon zorgen, werd min of meer verplicht naar een van die vluchtoorden te gaan. In Uden woonden op een gegeven moment ruim 7000 vluchtelingen, veel meer dan het dorp zelf aan inwoners telde.

De bewoners van het vluchtoord werden gedwongen aan het vaste dagprogramma deel te nemen: 6.45 uur opstaan, daarna gezamenlijk ontbijt, naar de kerk, aan de slag

in een van de werkplaatsen of naar school, eten en na een paar vrije uurtjes 's avonds moest om 22.30 uur iedereen in bed liggen en gingen de lampen uit.

De vluchtoorden hadden aanvankelijk een slechte reputatie. 'Fatsoenlijke behoeftigen' deelden de gehorige woonbarakken met 'ongewenste elementen' en de bewegingsvrijheid was beperkt.

Langzaam vonden de Belgen echter hun draai in de vlucht-oorden. In de vrije tijd bloeide het sportieve en culturele leven op. Wierliefhebbers legden een heuse wierlerbaan aan, er werden voetbalteams, een gymnastiekvereniging en scouting opgezet. Toneel-, zang- en muziekverenigingen schoten als paddenstoelen uit de grond.

De wapenstilstand op 11 november 1918 werd uitbundig gevierd in de vluchtoorden. Maar wie dacht snel weer thuis te zijn, kwam bedrogen uit. Het vaderland was totaal ontwricht en honderdduizend huizen lagen in puin. De Belgische regering opende de grenzen alleen voor wie kon aantonen dat hij een bijdrage aan de wederopbouw kon leveren.

Pas in het voorjaar van 1919 kreeg ook de rest groen licht om terug te keren. Het duurde weken voordat iedereen met de trein naar België was vervoerd.

Vechten

In enkele maanden tijd werd het Belgische leger teruggedrongen. Met behulp van in allerijl toegeschoten Britse en Franse troepen lukte het de Duitse opmars in het uiterste westen van het land een halt toe te roepen.

Intussen was de Duitse hoofdmacht over een breed front Noord-Frankrijk binnengevallen. In een uiterste krachtsinspanning werd het Duitse offensief in oktober aan de Marne tot staan gebracht. Vanaf dat moment kwam het front compleet tot stilstand. Beide partijen groeven zich tegenover elkaar in. Van de Vlaamse kust slingerden zich door Noord-Frankrijk tot aan het neutrale Zwitserland over een afstand van ongeveer duizend kilometer aaneengesloten netwerken van met de schop uitgegraven stellingen. Wat vol enthousiasme met vaandels en kleurrijke uniformen, te voet en te paard was begonnen, verzandde in een monstrueuze uitputtingsslag aan een front dat muurvast in de modder bleef steken. Vier jaar lang beukten de legers op elkaar in met steeds zwaardere en modernere wapens, met steeds meer manschappen en materieel. In pogingen om de patstelling te doorbreken voerden beide partijen grote offensieven uit. Het

resultaat daarvan was stevast amper of geen terreinwinst, maar wel het verlies van talloze soldaten. Het oorlogvoeren had een nieuwe gedaante gekregen: die van loopgraven, zware artillerie, tanks en vliegtuigen.

Regeringsleiders en opperbevelhebbers zagen geen reden om de vijandelijkheden langs diplomatieke weg te beëindigen, maar beten zich juist nog meer vast in hun streven naar een prestigieuze overwinning.

In de loopgraven

De soldaten aan beide kanten van het front werden blootgesteld aan technologisch steeds grimmiger en zwaarder wapentuig. Ze kwamen nauwelijks aan gevechtshandelingen toe, maar werden wel steeds kwetsbaarder.

Daarnaast ondervonden de soldaten in de loopgraven tal van andere beproevingen. Het verblijf in de voorste linie kon variëren van enkele dagen tot enkele weken, afhankelijk van de intensiteit van de gevechtshandelingen. Er was praktisch geen comfort. De soldaten 'sliepen' in een uitgegraven nis in de twee meter hoge loopgraafwand, of als ze geluk hadden in een dieper uitgegraven met balken en zandzakken verstevigd schuilhol waar ruimte was voor een man of acht. Gelegenheid om zich te verschonen of wassen kregen ze niet.

De mannen waren overgeleverd aan de elementen; hitte, kou, regen en wind. Soms stonden de loopgraven wekenlang half onder water en moesten de soldaten voortdurend door modder baggeren. Dat leidde bij velen tot trenchfoot¹ of ernstige longaandoeningen.

Ook werd er veel honger en dorst geleden, bijvoorbeeld als een eenheid van de bevoorrading van achter het front was afgesneden of als de etensdragers sneuvelden of verdwaalden. En dan was er nog het ongedierte, zoals luizen en ratten, die hun prooi

keurig verdeelden: de luizen hadden het op de levenden voorzien, de ratten op de doden.

Maar bovenal waren er de constante beschietingen door een onzichtbare vijand. Honderden miljoenen grote en kleine projectielen daalden vier jaar lang bijna onophoudelijk over en weer neer op de stellingen. Ze werden afgevuurd door sluipschutters, mitrailleurs, mortieren, mijn-

¹ Een trenchfoot of loopgraafvoet ontstaat door het langdurig blootstellen van voeten aan vochtige en onhygiënische omstandigheden. De voet wordt ongevoelig, zwelt op, infecteert en kan uiteindelijk zelfs afsterven. Amputatie is dan nog de enige oplossing.

werpers, veldgeschut en zware houwitsers. Zwiepende en fluitende gloeiende stukken en stukjes staal in een oorverdovend kabaal op weg naar weerloos menselijk vlees. Mannen konden onder die staallawine volledig uiteengereten, verminkt, doorzeefd of levend begraven worden.

De soldaten in de loopgraven konden geen kant op. Ze zochten verstijfd van angst beschutting tegen de aarden wanden. En dan maar hopen dat de volgende granaatinslag niet jouw directe omgeving zou treffen en dat het vuur eindelijk eens ophield...

De ellende nam nog verder toe met de ingebruikname van een nieuw 'wapen': het strijdgas. Met gassen gevulde granaten sloegen bij de loopgraven in en verspreidden vervolgens hun dodelijke inhoud. Tienduizenden mannen bekochten dit met een afschuwelijke verstikkingsdood. Degenen die de gaswolken overleefden, hielden er vaak een blijvende longbeschadiging en tijdelijke of permanente blindheid aan over.

Om zich tegen dit chemische wapen te kunnen beschermen, werd het gasmasker ontwikkeld. Het werd een nieuw onderdeel van de standaarduitrusting van iedere soldaat, een even noodzakelijk als onhandig attribuut dat de bewegingsvrijheid van de drager nog verder beperkte. Het bemoeilijkte de ademhaling en men had amper zicht.

Het grootste deel van de tijd brachten de soldaten weerloos wachtend in de loopgraven door. In de tussentijd beraamden de legerleidingen van beide partijen voortdurend nieuwe aanvalsacties. Ze zetten grote offensieven in om de patstelling te doorbreken. Bij Ieper, de Somme, de Chemin des Dames en Verdun werden bloedige veldslagen uitgevochten.

Hierbij werden enorme hoeveelheden troepen op een strategisch punt samengetrokken in voorbereiding op een grootscheepse aanval. Na een zware artilleriebeschieting op de vijandelijke stellingen verlieten de soldaten massaal de loopgraven. Ze moesten honderden meters

over het onbeschutte niemandsland rennen om de vijandelijke loopgraven stormenderhand in te nemen. Soms lukte dat en volgden er verbitterde man-tegen-mangevechten met handvuurwapens en bajonetten. In het beste geval werd de stelling veroverd. De terreinwinst bleef doorgaans toch maar beperkt, omdat de vijand zich op een achterliggend loopgravenstelsel kon hergroeperen.

Vaker liep zo'n aanval echter uit op een fiasco. De aanvallers vormden op het open niemandsland een prachtige schietschijf. Ze werden afgeslacht door het moordende kruisvuur van de vijand. Met achterlating van vele dode en gewonde kameraden trokken de troepen zich dan terug op de eigen linies. Het kwam geregeld voor dat fanatieke bevelvoerders hen tot een tweede of zelfs derde aanvalspoging dwongen. Met een even fatale afloop.

De in het niemandsland gevallen doden konden niet worden geborgen en de achtergebleven gewonden moesten vaak aan hun lot worden overgelaten. Velen bleven soms nog dagenlang kermend met versplinterde ledematen en met hoofd- of buikwonden liggen, verstrikt in prikkeldraad of in half ondergelopen granaattrekkers. Zij stierven een langzame en pijnlijke dood in eenzaamheid, waar voor de meesten tijdige medische hulp het leven had kunnen redden.

De grote dislocatie¹

In meerdere opzichten vormde de Eerste Wereldoorlog een abrupt en fundamenteel keerpunt zonder weerga in de Westerse beschaving. Er was sprake van een lawine-effect waarin alle bestaande waarden en zekerheden werden ontworteld en meegesleurd in een diep dal.

Eind 1918 hingen de oorlogvoerenden als twee murw geslagen bokkers uitgeput tegen elkaar. Aangezien ze met wapens geen beslissing hadden kunnen forceren, besloten de opponenten op 11 november tot een wapenstilstand. Wat een korte, ‘frisse en vrolijke’ oorlog had moeten zijn, was ontaard in een ruim vier jaar durende collectieve nachtmerrie. Toen Europa aan het einde daarvan verdwaasd de ogen weer opende, zag het dat het maatschappelijk en economisch volledig ontwricht was.

Door de oorlog had de wereld een totaal ander gezicht gekregen. Grote monarchieën waren verdwenen en overal heerste sociale onrust. Brede lagen van de bevolking, de arbeiders voorop, riepen om maatschappelijke hervormingen en kwamen in opstand. Vrouwen dwongen een meer geëmancipeerde rol in de samenleving voor zichzelf af. Zij hadden de oorlogsindustrie overeind gehouden en lieten zich niet zomaar terug achter het aanrecht jagen.

De wapenstilstand hield alles behalve een duurzame vrede in. Duitsland kreeg de schuld van de oorlog in de schoenen geschoven en werd gedwongen de Geallieerden enorme oorlogsschattingen te betalen. Dat zette kwaad bloed in het verarmde land, met twintig jaar later de Tweede Wereldoorlog als dramatisch gevolg.

Voor ongeveer tien miljoen mannen kwam de wapenstilstand te laat. Zij sneuvelden in de slachting.

De overlevenden konden de loopgraven eindelijk verlaten en naar huis gaan. Miljoenen soldaten waren echter voor het leven getekend. Hun armen of benen waren geamputeerd, hun gezichten kapotgeschoten, hun ogen blind, hun oren doof, hun longen door gas verteerd... Vaak gingen deze verwondingen gepaard met allerlei psychische problemen als

gevolg van de traumatische ervaringen die ze hadden ondergaan. Psychische aandoeningen, neuroses ten gevolge van shellshock², depressies, zelfmoordneigingen...

Voor velen van hen eindigde de oorlog jaren later pas echt, toen ze de ‘oorlog’ uit hun eigen verminkte lichaam en geest haalden door zichzelf het leven te benemen. An-

¹ ‘Dislocatie’ betekent ontwrichting of het ongewild door geweld van z’n plaats verschoven zijn.

² ‘Shellshock’ betekent letterlijk ‘schokreactie door granaatbeschietingen’. Militairen die langdurig aan stress in een oorlogssituatie bloot hebben gestaan, lijden vaak aan heftige lichamelijke of geestelijke problemen (slapeloosheid, angsttoestanden, labiliteit, hallucinaties etc.).

deren kampten met aanpassingsproblemen. Zij waren als dienstplichtigen weggerukt uit hun vertrouwde omgeving, maar voelden zich bij terugkomst niet meer thuis. Hun omgeving was veranderd, zij waren veranderd.

Maar ook grote delen van de burgerbevolking waren getraumatiseerd. Miljoenen hadden hun geliefde man, vader of zoon verloren zonder daar afscheid van te hebben kunnen nemen. Het feit dat er geen aanwijsbaar graf bestond, verergerde het rouwproces. Honderdduizenden burgers waren van huis en haard verdreven. Lange tijd – soms zelfs voorgoed – werden ze

van hun familieleden gescheiden. Duizenden zouden nooit meer naar huis terugkeren. Het kerkhof in Uden telde 545 graven van overleden Belgische vluchtelingen. Driekwart van hen was nog geen 18 jaar oud. Wie na al die ellende wel weer thuiskwam, trof doorgaans slechts puin of ruïnes in een desolaat landschap aan.

Er was sprake van één grote dislocatie, zowel in het klein als in het groot. In de lichamen en geesten van individuen waren vitale dingen vaak letterlijk van hun oorspronkelijke plek gerukt. Maar ook de samenleving in haar geheel was compleet ontwricht en zou nooit meer worden als voorheen. De oorlog had de beschaving voorgoed een ander aanzien gegeven.

Twee broers, twee kunstenaars, twee kunstvormen, één visie

De broers Franck en Gerard Sonnemans zijn allebei werkzaam in de wereld van kunst en cultuur; de een als beeldend kunstenaar, de ander als schrijver van jeugdboeken. Twee volstrekt verschillende kunstvormen, bovendien georiënteerd op uiteenlopende doelgroepen. Maar opeens kruisten hun paden zich in de Eerste Wereldoorlog. Franck laat zich voor zijn beelden, schilderijen en schetsen al jarenlang inspireren door de onvoorstelbare omwentelingen die deze oorlog teweegbracht. Veel van Gerards boeken spelen zich af in het verleden. Hij probeert daarin grip te krijgen op de vraag hoe mensen zich staande houden onder bizarre omstandigheden als oorlogen of bittere armoede. Onvermijdelijk kwam hij zo ook uit bij de Eerste Wereldoorlog. Zijn boek ‘Vluchtelingen op de vuist’ speelt zich af in 1918, in het Belgische vluchtelingenkamp op de Udense hei.

Vervolgens ontspoon zich een hernieuwde ontdekkingstocht van elkaars werk. Het bleek dat de broers veel meer met elkaar gemeen hebben dan hun genen. Hoe divers hun werk ook is, beiden gebruiken de gebeurtenissen uit het verleden om universele thema's in moderne kunstuitingen te verbeelden of verwoorden.

In de expositie ‘Vluchten of Vechten’ laten ze zien hoe elk op eigen wijze geïnspireerd is door de Eerste Wereldoorlog. De foto’s over Vluchtoord Uden en de teksten uit ‘Vluchtelingen op de vuist’ staan in schril contrast met de beelden en schilderijen van soldaten, helmen en paarden. Toch vertonen ze bij nader inzien overeenkomsten. De hele expositie draait om gevoelens die de vluchtelingen in Uden en de soldaten in de loopgraven moeten hebben gedeeld: ontheemding, vervreemding, overleven. In één begrip samengevat: hun dislocatie.

Om een beter inzicht in deze diepere lagen van de tentoonstelling te verschaffen, lichten beide kunstenaars hieronder hun werk toe.

Vluchten in taal

Gerard Sonnemans

Veel van mijn boeken gaan over gebeurtenissen uit een ver verleden. Mijn leven lang ben ik al gefascineerd door de heroïek en romantiek die in onze geschiedenis voor het oprapen liggen: avonturen over dappere ridders, slachtoffers van het nazi-regime of reizigers over reeds lang verdwenen spoorlijnen.

Je zou haast denken dat ik vlucht in de taal om te ontsnappen aan de moderne werkelijkheid. Maar niets is minder waar. Ik gebruik de geschiedenis om mijn visie op gedragspatronen van de mens aan te scherpen en te delen met mijn publiek: hoe handelen mensen als ze in bijzondere situaties verzeild raken – word je als held of slechterik geboren – zijn burgers altijd het slachtoffer van de machtswellust van hun leiders of kun je je lot ook in eigen hand nemen?

De historische roman is een perfect genre om dit soort thema’s uit te werken. Maar er liggen verschillende gevaren op de loer. Je moet er voor waken dat je geen schoolmeester wordt die een geschiedenisles geeft. Niets is zo ergerlijk als een met historische feiten en data volgepropte roman, alleen maar om te laten zien dat je je huiswerk goed gedaan hebt. De historische setting is het decor waartegen een verhaal zich afspeelt. Dat moet zoveel mogelijk aansluiten bij de realiteit, maar dan wel in dienst van de roman.

Een tweede valkuil is de projectie op het heden. De hoofdpersonen moeten levendige, herkenbare mensen zijn, maar ze mogen geen moderne ideeën uitdragen. Het is een uitdaging om een authentiek verhaal te schrijven, met personages die denken en handelen volgens hun eigen tijd. Die verschillen in cultuur laten zien hoe de samenleving voortdurend verandert.

Vluchtelingen in Uden

Werkend aan mijn boek ‘Groene stoom’ over het Duitse lijntje kwam ik voor het eerst in aanraking met de geschiedenis van Vluchtoord Uden. De massaliteit van Belgische vluchtelingen in Nederland en het ‘ophokken’ in asielzoekerscentra boeiden me mateeloos. Daar moest een boek over geschreven worden!

‘Vluchtelingen op de vuist’ vertelt het verhaal van jonge Belgen in het Vluchtoord

Uden. Kinderen wordt niets gevraagd. Als hun ouders besluiten hun boeltje op te pakken om te vluchten voor oorlogsgeweld, dan gaan ze mee. Als hun ouders naar een vluchtelingenkamp worden gestuurd, dan gaan ze mee. Maar wat doet het met een kind als het uit zijn vertrouwde omgeving wordt weggerukt? Kinderen zijn veerkrachtig. Ze pakken de draad weer op en sluiten nieuwe vriendschappen. Het Vluchtoord werd hun nieuwe thuis.

Hun ouders zagen dat heel anders. Zij leefden in twee werelden: hun tijdelijke plek in Uden én het ontvluchte vaderland. Ongeduldig wachtend op de kans om naar huis terug te keren. De eigen cultuur en de saamhorigheid met lotgenoten vormden vier jaar lang hun grootste houvast.

Eenzelfde patroon vind je bij de vluchtelingen die nu naar Nederland komen. Kinderen passen zich makkelijker aan dan hun ouders. Zo zijn er wel meer overeenkomsten, ook al is de situatie van de Belgische vluchtelingen in 1914 niet helemaal te vergelijken met die van Somalische, Afghaanse of Chinese vluchtelingen in 2012.

Perspectief

In Uden was een houten stad verrezen waar we het einde van de oorlog konden afwachten. Daar ontmoetten we elkaar. Door het toeval samengebracht vanuit Antwerpen, Zelzate, Ravels, Gompel, Duffel. Het Vluchtoord werd ons nieuwe thuis. We gingen helemaal op in onze nieuwe omgeving. Wat ons betrof mocht het eeuwig zo blijven.

Als de volwassenen in het kamp ons niet regelmatig herinnerden aan de oorlog in ons vaderland, dan waren we die allang vergeten.

(uit: 'Vluchtelingen op de vuist', p. 25)

De hoofdrolspelers in 'Vluchtelingen op de vuist' vormen een hechte vriendenclub. Zó hecht dat ze elke vrije minuut met elkaar doorbrengen. Om die eenheid te benadrukken, koos ik voor een bijzondere vorm: het verhaal wordt verteld door Gert, maar zijn eigen individualiteit verdwijnt bijna volledig in het wij-gevoel van de club. Gert vertelt voortdurend over 'wij' in plaats van 'ik'.

Als je jong bent, bepaalt de eenheid van de groep vaak je identiteit. Zou dat in versterkte mate gelden voor vluchtelingen in een opvangkamp?

Ontheemd

Hoe goed de hoofdrolspelers ook met elkaar bevriend zijn, ze vormen geen kleurloze massa. Iedereen drukt op zijn eigen manier een stempel op de groep. En soms blijkt dat er onder de oppervlakte van een ogenschijnlijk zorgeloze jeugd een extreem leed van ontheemding verborgen gaat.

Hoewel jongens en meisjes in het begin van de vorige eeuw in gescheiden werelden speelden, heeft Isabelle een plek in de jongensclub veroverd. Een meisje dat bovendien af en toe behoorlijk irritant doet, dat is vragen om problemen! De jongens zouden haar liefst weer dumpen, maar dat is door het bloedbroederschap dat ze met haar zijn aangegaan onmogelijk.

Isabelle woont met haar moeder in de vuilenbarak, waar alle asociale kampbewoners bij elkaar gepropt zijn. Tijdens een ruzie vertelt ze dat haar vader rechter in Leuven was:

Toen de hel in Leuven losbrak en de Duitsers de stad aan flarden schoten, vertrok hij om met de Duitse bevelhebbers te praten. Sindsdien hebben we niets meer van hem gehoord. Een paar dagen hebben we nog op hem gewacht, maar toen de brand ook ons huis bedreigde, zijn we gevlucht.

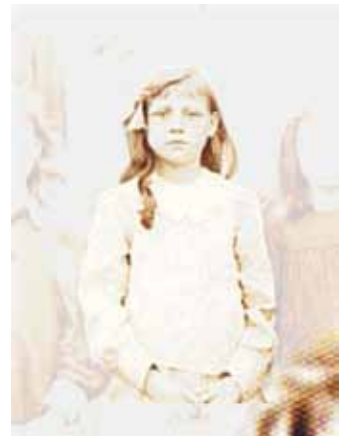
Mama was radeloos van verdriet. Het was maar goed dat ons dienstmeisje Machteld het heft in handen nam. Met haar zijn we naar Antwerpen gevlucht en van daaruit Nederland in. Machteld regelde dat we bij een goede familie in Amsterdam onderdak kregen. Het waren lieve mensen, maar de mevrouw kon niet tegen de eeuwige huilbuien van mama.

Na twee maanden stuurden ze ons naar een klooster. Om de een of andere reden mocht Machteld niet mee.

Jongen, wat waren die verdroogde nonnen streng! Niks mocht: praten niet, lachen niet en zelfs huilen was verboden. Alleen werken mocht je, van de vroege ochtend tot het avondmaal. Elke dag opnieuw schrobde ik op mijn knieën dezelfde vloeren, waar geen spatje vuil op lag. Mama werd in de keuken aan het werk gezet. Ze moest aardappels schillen, maar ze had nog nooit een rauwe aardappel gezien. Daar onder het scherpe toezicht van zuster Celestina draaide mama helemaal door. Ze verwaarloosde zichzelf zo erg, dat niemand meer geloofde dat ze ooit een chique dame was geweest.

De nonnen wisten geen raad met haar en stuurden ons naar Uden. Zonder dat we het in de gaten hadden, kwamen we in de vuilenbarak terecht. Geloof me, daar voel je je ook echt als vuil behandeld.

(uit: 'Vluchtelingen op de vuist', p. 33-34)

Wij – Zij

Zolang de Belgen zich aan een aantal grondregels hielden, mochten ze het leven in Vluchtoord Uden zelf organiseren. Verdeling van eten en goederen, onderwijs en vermaak, alles droeg een Belgisch tintje.

Groot was dan ook de verontwaardiging toen er tegen het einde van de oorlog een groep Nederlanders in het Vluchtoord ondergebracht werd. De mannen hadden al die tijd in Duitsland gewerkt, maar nu dat land dreigde te verliezen, vluchtten zij met hun gezinnen terug naar Nederland. Bij gebrek aan huisvesting kwamen zij in het Udense kamp terecht.

Hun komst leverde de nodige onrust op. De Belgen waren niet gediend van deze indringers in ‘hun’ Vluchtoord, en de Nederlanders meenden in hun eigen land meer rechten te hebben dan die Belgische profiteurs.

Bij de opvang van vluchtelingen spelen altijd gevoelens van angst voor die vreemde gasten met hun afwijkende gewoontes. De huidige discussie rond immigratie en integratie maakt dat eens te meer helder.

Wat er in het Vluchtoord gebeurde, was die integratieproblematiek in het kwadraat: wie moest zich nu aan wie aanpassen? De Nederlanders aan de Belgische meerderheid die er al jarenlang zat, of de Belgen aan de Nederlanders omdat ze in hun land zaten? Dat vond ik een interessant gegeven. Ik gebruikte het als een van de belangrijkste pijlers van mijn verhaal. De rivaliteit speelt zich in mijn boek niet alleen af tussen de volwassenen, maar ook tussen de kinderen. De als jongen verklede Isabelle daagt de Hollanders uit voor een voetbalwedstrijd, maar dat loopt gigantisch uit de hand:

Tot onze grote verbazing zagen we dat Isabelle verdraaid goed kon voetballen. Ze poeierde, dribbelde en schoffelde als de beste. Waar zou ze dat geleerd hebben?

Het ging mis tijdens een van haar solo's. Op snelheid omspeelde ze twee jongens van de Hoeven, waarna ze op Giel af rende. Met een prachtige beweging speelde ze de bal tussen zijn benen door en glipte links langs hem op. Dat wil zeggen: dat was de bedoeling. Maar Giel stak zijn been uit en liet haar struikelen. Hij sprong boven op haar. We zagen iets glinsteren in de zon.

'Hij heeft een mes!' riep Mathijs.

'Ik heb je toch gezegd dat ik dat niet pik,' zei Giel fel. 'Ik snij je aan reepjes!'

We stormden er met ons allen op af.

Isabelle probeerde zijn pols te grijpen, maar hij ontweek haar handig. Met zijn vrije hand sloeg hij haar in het gezicht.

We zagen hoe Isabelles pet van haar hoofd viel en haar blonde lokken vrijkwa-

men.

'Verrek, het is dat mokkel!' riep Giel verontwaardigd.

'Schande!' krijste Derk. 'Wat een belediging om ons tegen meiden te laten voetballen.'

'Kom op,' riep Jan, 'dan zullen we ze een lesje leren.'

Zo eindigde de wedstrijd in een grote chaos.

(uit: 'Vluchtelingen op de vuist', p. 71-72)

Vechten in beelden

Franck Sonnemans

Het zal rond 1965 zijn geweest toen ik als twaalfjarige nietsvermoedende televisiekijker voor het eerst geconfronteerd werd met beelden uit de Eerste Wereldoorlog. Gefascineerd keek ik naar versneld afgedraaide zwart-wit opnames van bemodderde soldaten in een door granaten omgeploegd landschap. Het enige geluid bestond uit dat van gierende en ontploffende projectielen. Het geheel had iets weg van een buitenaardse futuristische horrorfilm, maar dat was het niet. Het was de werkelijkheid van een toen nog zeer nabij verleden.

In de jaren daarna heb ik zoveel mogelijk materiaal over de Grote Oorlog, zoals onze buurlanden hem noemen, trachten te verzamelen. Omdat deze oorlog grotendeels aan Nederland voorbij is gegaan, was er bij ons echter weinig documentatie te vinden. Pas later heb ik veel hiervan in België en Frankrijk gevonden.

Omdat ik zeer geïnteresseerd was in het denken en handelen van de mens en de interactie met zijn omgeving, ging ik in 1972 psychologie studeren. Na enige tijd ben ik hier echter mee gestopt, omdat mijn focus meer bij de specifieke identiteit van het individu lag dan bij een collectief gerichte gedragsleer vol statistieken.

Inzichtrijk was een gedwongen studie-pauze van 1974-1975, waarin ik als dienstplichtig kanonnier ook zelf grote granaten heb moeten wegschieten.

Van 1975 tot 1980 heb ik de opleiding beeldhouwen in Maastricht gevolgd. De opleiding aan de academie was destijds nog op een tamelijk klassieke leest geschoeid, wat onder andere inhield dat er veel aandacht aan (menselijke) anatomie werd besteed, een onderdeel dat mijn bijzondere interesse had.

Imperméable 3

Deze voorgeschiedenis geeft enkele elementaire pijlers weer waarop een groot deel van mijn werk rust.

Imperméable ?

Onder de noemer 'Imperméable ?' werk ik al dertig jaar aan een serie inhoudelijk aan elkaar gerelateerde werken, waarin ik de kwetsbaarheid van de menselijke ziel probeer te verbeelden. Het Franse woord 'Imperméable' betekent letterlijk 'ondoorlaatbaar' of 'ondoordringbaar', maar staat ook voor 'regenjas'. De ondoordringbaarheid is in mijn werk overdrachtelijk bedoeld en duidt op de psyche als een voor ons onstoffelijke ongrijpbare entiteit. Het vraagteken duidt op de vraag of dit ook werkelijk zo is. Er is een voortdurende interactie tussen tegengestelde krachten - zoals tussen het abjecte en het esthetische -, resulterend in wat ik de eenheid der tegenstellingen noem. Ik probeer met name begrippen als agressie, angst, vervreemding en overlevingsdrift tastbaar te maken in metaforische objecten zoals hoofd-helmvormen, paardvormen en soms een regenjas als leeg omhulsel.

Een veel gebruikte metafoer is de paardvorm. Met het paard laten zich bij uitstek emotionele abstracties uitbeelden. In een beeld als Destriero³ strijden tegengestelde aspecten om voorrang: kracht en élégance versus doodsangst en verminking. Een paardvorm (ik maak geen paarden) in een arena of een abattoir als een bedreigd weerloos organisch wezen in een vervreemdende - door mensenhanden gecreëerde - omgeving, waaruit ontsnappen niet mogelijk is.

Destriero 2

³ Destriero is Italiaans voor strijdros, warhorse.

Imperméable percé

Imperméable percé

Het grootste werk op de tentoonstelling vormen de twee complementaire objecten onder de titel *Imperméable percé*. Hierover schreef Guido Stompf, conservator van Océ van der Grinten, naar aanleiding van een eerdere expositie in Venlo:

Maar wat is het eigenlijk? Dat is de meest gestelde vraag rondom de twee objecten, zoals wel vaker bij moderne kunst. Twee helmen, opgebouwd uit grote houten platen, voor de kenners herkenbaar als beuken- en elzenhout. De platen zijn van ongelijke dikte en staan perfect parallel. Schuin door de platen heen loopt een gat dat aan de achterzijde klein is en conisch uitloopt: een kogelgat. Bij wat langere beschouwing zal opvallen dat de twee helmen elkaar aanvullen. Sterker nog, je kunt ze precies in elkaar schuiven, wat verklaart hoe het werk tot stand is gekomen. De kunstenaar heeft om en om elzen en beuken platen gestapeld en daarna de helm gebeeldhouwd. Door de platen weer uit elkaar te halen zijn er twee vormen ontstaan die elkaars tegengestelde zijn. In het vooraanzicht doet de afwisseling van dunne en dikke platen denken aan een streepjescode.

Kwetsbaar

Een helmvorm, onmiskenbaar uit de Eerste Wereldoorlog, een kogelgat, een streepjescode.

De titel van het werk is 'Imperméable percé'. Het zijn niet de meest luchtige

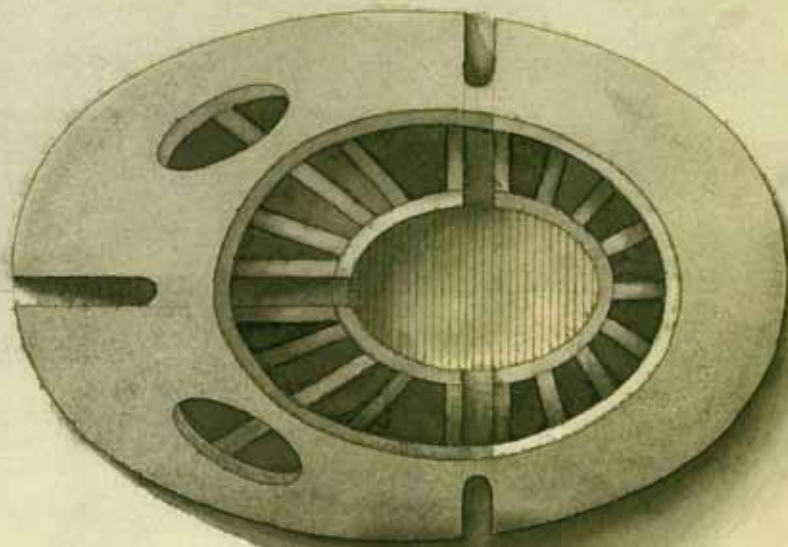
Ingrediënten waarvan kunstenaar Franck Sonnemans zich bedient. De beleving van kunst is altijd hoogst individueel en de interpretatie idem. Sommigen zullen met name door de esthetische kant worden aangesproken. Anderen daarentegen zullen de grimmige kant voelen en daar op reageren.

In het werk van Franck Sonnemans speelt de Eerste Wereldoorlog een belangrijke rol, de oorlog waarin de individuele mens wellicht het meest zijn eigen identiteit verloor. Het maakte niet uit wie je was of waarin je geloofde: je werd een nummer. Ook de streepjescode is een verwijzing naar dit verlies van identiteit. De helm dient om het kwetsbare hoofd te beschermen, waarin onze gedachten en onze identiteit schuilen, maar het kogelgat toont de beperktheid van de bescherming. Curieus is dat de kogel van achteren komt, niet van de vijand maar van ons zelf. Zijn wij zelf verantwoordelijk voor ons verlies aan persoonlijke identiteit? Al met al een veelzijdig werk dat goed demonstreert wat kunst kan zijn. Je kan er simpelweg langslopen, je kan het mooi vinden, je kan het grimmig vinden, het kan tot reflectie leiden.

Horses in a landscape

Oeil-de-boeuf
craie - coquille corque

franck Jourd'artand
®

Oeil-de-boeuf ccc

Cauchemar (wartaal)

*De epigonen zijn verdreven
de vliezen der ontgoocheling afgelegd
Ik ben naakt onder mijn regenjas
Mijn ontbijt heb ik sinds kort
laten staan
Het maakte me misselijk:
thee op de nuchtere maag, bah!
(hoe heb ik het zolang kunnen verdragen?)
Is het zweet dat uit mijn poriën breekt of
impregneert regen mijn textiele omhulsel ?
Met die twee valt niet te praten
maar onder het pantser van hun wezen
ruischt bloed
fluistert beheerste passie
de scherf is gevoerd
met gevoelig zacht vlees
dat ademloos curft onder je handen
die goddelijke
handen die pas hun ware kracht
tonen waar ze liefhebben
In hen herleven De-lila en Salome
en slechts even verontrust 't vreeslijk
lot je grijze hart
de dood komt paralyserend
je apotheose gesmoord
in zenuwgas
banaal willekeurig
de kringen verstard
starend vanonder zinloze bepantsering
zich vermengende bagger
absorberend oedeem
stank vanuit ondergelopen trechters
grote zwarte vogels
glijden majestueus aan*

Cauchemar

Oeil de boeuf (pict.)

Imperméable 4

Dodendraad

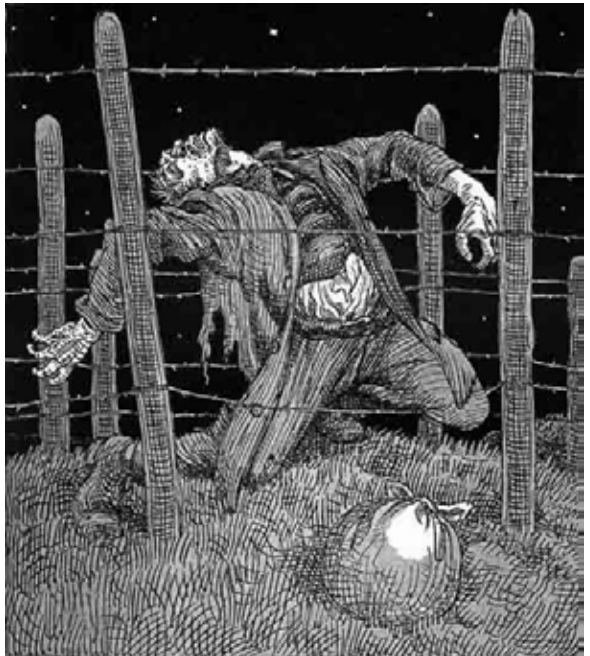
‘Onder de dodendraad?’ zei Thomas vol afschuw.

Wie kende niet die verschrikkelijke afscheiding tussen België en Nederland? De Duitsers hadden langs de hele grens een metershoge omheining geplaatst om smokkelaars en spionnen tegen te houden. De buitenste twee draden waren gewoon prikkeldraad, maar de middelste stond onder een stroom van tweeduizend volt. Wie hem aanraakte, was in één klap morsdood.

(uit: ‘Vluchtelingen op de vuist’, p. 29)

Inderdaad, in 1915 waren de Duitse bezetters van België het smokkelen en spioneren via Nederland zat. Van het Noordzeestrand tot de Vaalserberg legden zij een grensversperring aan. Die kreeg al snel de lugubere bijnaam ‘dodendraad’. En terecht. Ongeveer vijfhonderd mensen die toch probeerden de grens over te steken, stierven een gruwelijke dood.

Op de expositie ‘Vluchten of Vechten’ is een stuk van die dodendraad op een schaal van honderd procent nabgebouwd. Hij scheidt de beide delen ‘Vluchten’ en ‘Vechten’ op symbolische wijze. Net als tijdens de Eerste Wereldoorlog, toen de vluchtelingen in Nederland letterlijk en figuurlijk van hun strijdende landgenoten waren afgesneden.

Trouwens, het prikkeldraad symboliseert nog een andere overeenkomst tussen de vluchtelingen en de vechtenden. De soldaten in de loopgraven lagen in een door prikkeldraad afgebakend gebied vier jaar lang te wachten op de volgende aanval. Tegelijkertijd wachtten de vluchtelingen het einde van de oorlog af in hun omheinde vlucht-oorden.

Af en toe werd de afrastering geopend; voor de soldaten als ze op verlof gingen, voor de vluchtelingen als ze speciale toestemming kregen het kamp te verlaten. Alleen de kinderen uit ‘Vluchtelingen op de vuist’ trokken zich niets van het prikkeldraad aan:

Ha, alsof wij ons daardoor lieten tegenhouden! De eerste dag al zaten er drie gaten in de afrastering.

(uit: ‘Vluchtelingen op de vuist’, p. 7)